

FEITEN EN GEDACHTEN

•PRIVÉ-DOMBIN•

NR. 131

ALEXANDER I. HERZEN

FEITEN EN GEDACHTEN

MEMOIRES

VIERDE BOEK 1852-1864

UIT HET RUSSISCH VERTAALD

EN GEANNOTTEERD

DOOR CHARLES B. TIMMER

AMSTERDAM · UITGEVERIJ DE ARBEIDERSPERS

Copyright bezorging © 1987 Charles B. Timmer
Copyright Nederlandse vertaling © 1987
B.V. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam
Oorspronkelijke titel: *Byloe i dumy*
Omslagillustratie: Alexander I. Herzen.
Gravure van M. Lemmel, 1858.
Staatsmuseum van literatuur, Moskou
Druk: Geuze & Co's drukkerij B.V., Dordrecht

ISBN 90 295 1944 4

INHOUD

ZESDE DEEL—ENGELAND (1852-1864)

Hoofdstuk LI 9
Londense mist

Hoofdstuk LII 14
De bergtoppen
Mazzini—Ledru—Rollin—Kossuth

Hoofdstuk LIII 35
De emigranten in Londen
*Duitsers, Fransen—De partijen—Félix Pyat—V. Hugo—Louis Blanc en
Armand Barbès*

Bijlage 70
John Stuart Mill en zijn boek *On Liberty*

Hoofdstuk LIV 83
Twee processen
1 *Een duel* 83
2 *Barthélemy* 102

Hoofdstuk LV 113
Not guilty

Hoofdstuk LVI 132
De Poolse ballingen
Voorwoord 132
*Alojzy Bernacki—Stanisław Worcell—Agitatie in de jaren 1854-1857—De
dood van Worcell* 135

Hoofdstuk LVII 163

De Duitsers in de emigratie

Ruge en Kinkel—Die Schwefelbande—Een Amerikaans diner—The Leader—Een volksoploop in St Martin's Hall—Doktor Müller

Hoofdstuk LVIII 192

De Londense vrijescharen in de jaren vijftig

*Particuliere tegenslagen en politieke tegenslagen—Leraren en commissio-
naires—Marskramers en belhamels—Redenaars en roddelaars—Leeglopen-
de factotums en eeuwig bezige luijaards—Russen—Dieven—Spionnen*

Hoofdstuk LIX 221

Robert Owen

Hoofdstuk LX 277

Camicia rossa

1 *In Brooke House* 279

2 *In Stafford House* 293

3 *Bij mij thuis* 301

4 *26, Prince's Gate* 307

Aantekeningen 319

Naamregister 340

ZESDE DEEL*

ENGELAND
(1852-1864)

* Verwijst naar de aantekeningen achter in het boek.

Londense mist

Toen ik op 25 augustus 1852 bij zonsopgang de natte loopplank overliep naar de kust van Engeland en naar zijn vuilwitte uitsteeksels keek, lag de gedachte mij heel ver dat er jaren overheen zouden gaan voordat ik zijn krijtrotzen weer de rug zou toekeren.

Nog geheel onder de invloed van de gedachten waarmee ik uit Italië was vertrokken, kon ik, smartelijk getroffen en door een reeks elkaar snel en ruw opvolgende slagen uit mijn evenwicht gebracht, niet meer duidelijk zien wat ik deed. Het was of ik de bekende realiteiten telkens weer met mijn eigen handen moest betasten om me te vergewissen van wat ik al lang wist of diende te weten.

Ik was mijn logica ontrouw geworden en vergeten hoe groot bij de moderne mens het verschil is tussen zijn denken en zijn doen, hoe luidruchtig hij begint en hoe bescheiden hij zijn programma's ten uitvoer brengt, hoe nobel zijn streven is maar hoe zwak zijn spieren zijn.

Zo gingen er een paar maanden voorbij met nutteloze kennismakingen, vruchteloos zoeken, met zwaarwichtige en totaal overbodige gesprekken en ik leefde aldoor in afwachting van iets, keek voortdurend ergens naar uit. Alleen, mijn realistische natuur hield het in die schimmige wereld niet lang uit; op den duur ging ik inzien dat het door mij opgetrokken gebouw geen fundament had en onvermijdelijk zou instorten.

Ik voelde me vernederd, mijn eigenliefde had een geduchte knauw gekregen, ik was razend op mezelf. Mijn geweten liet me niet met rust omdat ik op die manier mijn verdriet ontheiligde, omdat ik een vol jaar aan beuzelarijen had verdaan en ik voelde hoe verschrikkelijk, hoe onuitsprekelijk moe ik was... Wat heb ik toen een behoefte aan een vriend gehad die mijn biecht had kunnen aanhoren zonder een oordeel te vellen, die samen met mij ongelukkig had kunnen zijn. Maar om mij heen spreidde zich een steeds grotere

leegte uit en ik had niemand die mij na stond. En misschien was dit voor mij ook het beste zo.

Ik was van plan geweest niet langer dan een maand in Londen te blijven maar van lieverlee kwam ik tot het inzicht dat het beslist geen zin meer voor mij had om nog ergens heen te trekken. En nergens zou ik zo perfect als kluizenaar kunnen leven als in Londen.

Toen ik het besluit had genomen te blijven, was mijn eerste stap het vinden van een woning in een van de meest afgelegen stadswijken, achter Regent's Park dicht bij Primrose Hill.

De kinderen waren in Parijs gebleven, alleen Sasja was bij mij. Het huis bestond, zoals hier gebruikelijk, uit drie verdiepingen. De midden-etage werd geheel in beslag genomen door een reusachtige, ongezellige en koude *drawing room*. Ik richtte die tot mijn werkkamer in. De huiseigenaar was een beeldhouwer en had die hele kamer met beeldjes en modellen volgepropt... Vlak voor mijn ogen verhief zich een buste van Lola Montez, geflankeerd door koningin Victoria.

Op de tweede of derde dag na onze verhuizing, toen alles was uitgepakt en ingericht, stapte ik op een ochtend die kamer binnen, liet me in een grote leunstoel neer, bleef daar een uur of twee zitten, door niemand gestoord en in volmaakte stilte totdat er voor het eerst sinds lange tijd een gevoel van bevrijding over me kwam. Een bevrijding die me weliswaar geen verlichting bracht, maar toch keek ik met iets van welgevallen naar buiten, naar de sombere bomen in het park die zich in de rokerige nevel ternauwernood aftekenden en ik dankte ze voor deze rust.

Ochtenden lang kon ik daar zo in mijn eentje zitten, vaak zonder iets uit te voeren, zelfs niet te lezen; af en toe kwam Sasja even binnen, maar dat verbrak mijn eenzaamheid niet. Haug, die bij me inwoonde, kwam vóór het middageten nooit bij me, tenzij er iets dringends was en we aten altijd tegen zeven uur. In die uren van nietsdoen heb ik het hele verleden feit voor feit geanalyseerd: woorden, brieven, mensen, mijzelf, fouten en dwalingen rechts en links, ogenblikken van zwakte, wankelmoedigheid, overwegingen die het handelen in de weg hadden gestaan, afleidingen door derden. En in het verloop van dit ontledingsproces heeft zich allengs in mijn innerlijk een omwenteling voltrokken... Er hebben zich moeilijke

ogenblikken voorgedaan en meer dan eens biggelden me de tranen over de wangen, maar er waren ook andere momenten, geen vrolijke maar opbeurende: dan voelde ik een kracht in mij, ik rekende niet meer op anderen maar liet het vertrouwen in mijzelf groeien, ik werd onafhankelijker van allen.

De leegte om mij heen maakte mij sterker, gaf me de kracht om de balans op te maken, ik raakte het gezelschap van mensen ontwend, dat wil zeggen, ik zocht geen echte toenadering tot ze; ik ontweek niemand maar de mensen werden mij onverschillig. Ik besepte dat ik er geen ernstige, diepe relaties op na hield. Ik was een vreemde onder buitenstaanders en al voelde ik meer sympathie voor deze dan voor gene, toch was ik met niemand hecht verbonden. Ook eerder was dit zo geweest, alleen had ik er toen geen erg in gehad, omdat ik altijd in de ban van mijn eigen gedachten had geleefd; nu was de maskerade ten einde, de domino's waren afgelegd, de kransen van de hoofden gevallen, de maskers van het gezicht genomen en ik zag andere gelaatstrekken, niet die waarop ik had gerekend. Wat moest ik beginnen? Ik kon niet laten merken dat ik nu op menigeen nog minder gesteld was, dat is, meer van hem of haar af wist, maar ik kon mij onmogelijk aan het gevoel onttrekken en die ontdekkingen hebben mij, zoals gezegd, niet ontmoedigd maar mijn levensmoed eerder versterkt.

Voor zo'n innerlijke breuk was het leven in Londen bij uitstek geschikt. Er is geen stad ter wereld die je de omgang met mensen beter afleert en je de eenzaamheid beter aanleert dan Londen. De manier van leven, de afstanden, het klimaat, de mensenmassa's zelf, waar de persoonlijkheid in wegzinkt—dit alles vergemakkelijkt het proces, en daarbij komt dan nog het ontbreken van de continentale verstrooiingen. Wie in staat is *alleen te leven*, hoeft de Londense verveling niet te vrezen. Het leven hier is, net als de lucht, schadelijk voor de zwakkeling, voor de ziekelijke van aard, voor wie bij anderen steun zoekt, vriendelijke bejegening, aandacht; de morele longen moeten hier al even sterk zijn als de longen wier taak het is wat zuurstof uit de van rook doortrokken mist te halen. De massa redt zich door de strijd om het dagelijks brood, de kooplieden reddden zich door hun winstbejag, allen door hun zakelijke beslommeringen, maar romantisch aangelegde, nerveuze naturen die van ge-

zelschap houden, van intellectuele ontdekkingsstochten en er graag de kantjes aflopen, gaan hier van verveling te gronde en raken ten einde raad.

Op mijn eenzame dwaaltochten door Londen, langs zijn sleuven van steen, zijn rokerige gangen, soms zonder een hand voor ogen te kunnen zien door de dichte, melkwitte mist en tegen voortsnelende schimmen opbotsend, heb ik veel opgestoken.

Meestal maakte ik 's avonds, als mijn zoon al naar bed was, nog een wandeling; ik ging daarbij zo goed als nooit bij iemand op bezoek, ik las de kranten, bekeek in de taveernen het mij vreemde slag mensen, bleef op de bruggen over de Theems staan.

Aan de ene kant doemen de stalactieten van het parlement op, om even later weer te verdwijnen, aan de andere kant de omgekeerde kom van de Sint-Paulskathedraal... en lantarens, eindeloze rijen lantarens in beide richtingen. De ene stad, de verzadigde, ligt in slaap verzonken; de andere, de hongerige, is nog niet ontwaakt; alles ligt er verlaten bij, je hoort alleen de regelmatige stappen van een *policeman* met zijn lantaren. Ik ga telkens even ergens zitten, kijk dan om me heen en het wordt mij rustiger en stiller te moede. En al die dingen bij elkaar hebben ertoe geleid dat ik van die verschrikkelijke mierenhoop ben gaan houden, waarin iedere nacht weer honderduizenden niet weten waar ze hun hoofd moeten neerleggen en de politie vaak doodgehongerde kinderen en vrouwen aantreft in de schaduw van de hotels, waarin je voor minder dan twee pond geen maaltijd kunt krijgen.

Maar zulke kenteringen voltrekken zich, hoe snel ze ook optreden, niet in één keer, zeker niet als je al veertig bent. Het heeft veel tijd gekost voordat ik met mijn nieuwe gedachten in het reine kwam. Ofschoon ik had besloten de handen uit de mouwen te steken, voerde ik lange tijd niets uit of deed ik niet wat ik had willen doen.

De gedachte waarmee ik naar Londen was gekomen: *bij mijn eigen volk recht te zoeken*, was juist geweest. En ook rechtvaardig. Dit onderstreep ik ook nu nog bewust en weloverwogen. Want bij wie kunnen wij anders aankloppen om recht te krijgen, de waarheid in ere te herstellen, de leugen te ontmaskeren?

We gaan immers niet procederen voor een rechtbank van onze

vijanden, die andere maatstaven aanleggen volgens wetten die wij niet erkennen.

Goed, we kunnen het op ons eigen houtje afdoen, dat kan, ongetwijfeld. Het eigen rechtertje spelen ontnemt met geweld wat ons door geweld was ontroofd en herstelt zo het evenwicht—wraak is een even eenvoudige en natuurlijke menselijke impuls als dankbaarheid, maar noch de wraakneming, noch het voor eigen rechter spelen brengt de zaak dichter bij een oplossing. Het zou immers best eens kunnen gebeuren dat het de mens voornamelijk om de oplossing te doen is, misschien is herstel van waarheid hem dierbaarder dan wraakoefening.

De fout lag niet in de *hoofdstelling*, zij lag in de bijstelling: om te maken dat er een recht voor het eigen volk is, moet er allereerst *een eigen volk* zijn. En waar vind ik dat in mijn geval?...

Eens, in Rusland, bezat ik zo'n eigen volk. Maar hier in het buitenland was ik van alles en iedereen totaal afgesneden... Het was voor mij absoluut noodzakelijk om hoe dan ook het contact met mijn volksgenoten te herstellen, ik verlangde er ook naar ze deelgenoot te maken van wat mij zo zwaar op het hart lag. Brieven werden niet doorgelaten, boeken vinden hun weg vanzelf; als ik niet kon schrijven, zou ik gaan drukken en zodoende heb ik mij van lieverlee aan de memoires van *Feiten en gedachten* gezet en aan de oprichting van een *Russische drukkerij*.

De bergtoppen

Mazzini—Ledru—Rollin—Kossuth

Toen ik het laatste nummer van *De Poolster* het licht liet zien, heb ik lang zitten wikken en wegen wat ik uit mijn Londense herinneringen in druk zou geven en wat ik liever voor later moest bewaren. Meer dan de helft heb ik opzij gelegd en daaruit druk ik nu enkele fragmenten.

Wat is er eigenlijk veranderd? De jaren '59 en '60* hebben de oevers van elkaar weggeschoven. Er traden diverse persoonlijkheden en partijen voor het voetlicht, sommige werden sterker, andere vervluchtigden zich. In gespannen aandacht hebben wij, zonder ons een oordeel aan te matigen, maar wel met ingehouden adem, die twee jaren de mensen die ons na stonden gadeslagen. Nu eens onttrokken zij zich in wolken van kruitdamp aan ons gezicht, een ander maal staken zij er in volle duidelijkheid tegen af om snel, heel snel uit te dijen en zich weer achter rookwolken terug te trekken. Nu is de lucht *voor een ogenblik* opgeklaard en het is ons wat lichter te moede: allen die ons dierbaar waren zijn ons gespaard gebleven!

Maar nog verder achter die rook, in de schaduw, ver van het rumoer der veldslagen, buiten het bereik der triomfkreten, zonder lauwerkransen, heeft één persoonlijkheid kolossale afmetingen aangenomen.

Bedolven onder de verwensingen van alle partijen, verraden door het gepeupel, door de fanatieke priester, door de lafbek van de bourgeois en door het uitvaagsel van Piemont, belasterd door alle organen van alle reactionaire groeperingen, van de paapse en keizerlijke *Moniteur* tot aan de liberale castraten van Cavour* en de groot-eunuch der Londense wisselaars, de *Times* (die de naam Mazzini niet zonder de liederlijkste scheldwoorden kon uitspreken),

bleef hij niet alleen... 'onwankelbaar in aller nood en dwaling;*' maar iemand die geestdriftig en vreugdevol aan vriend en vijand zijn zegen gaf die *zijn* idee, *zijn* plan ten uitvoer legde.* En, wijzend op hem als op een Abaddon

*hoonde het volk, door jou zo mysterieus gered,
jouw oude hoofd, in glans van zilvergrijs gezet**

alleen, aan zijn zijde stond niet Koetoezov, maar—Garibaldi. In de persoon van zijn held, zijn bevrijder, heeft Italië met Mazzini niet gebroken. Hoe kwam het dan dat Garibaldi hem niet de helft van zijn lauwerkrans heeft afgestaan? Waarom heeft hij niet toegegeven dat hij hand in hand met hem is opgetrokken? Hoe komt het dat de in de steek gelaten Romeinse triumvir* niet op zijn rechten is blijven staan? Waarom heeft hij zelf verzocht zijn naam niet te noemen en waarom heeft de volksmenner,* zuiver van inborst als een knaap, er het zwijgen toe gedaan en een breuk voorgespiegeld?

Voor beiden bestond er iets dat hun dierbaarder was dan de eigen persoon, dan hun eigen naam, dan hun roem—*Italië!*

En de platvloerse, eigentijdse geest had geen begrip voor ze. Die heeft zoveel grootheid niet kunnen omvatten, hun boekhouding was er niet op berekend om het saldo van zo'n debet-credit vast te stellen.

Garibaldi hebben ze nog meer tot een gestalte uit de geschiedenis van Cornelius Nepos gemaakt; op zijn boerenbedrijf is hij van net zo'n antieke grootheid, van een zelfde eenvoud en zuivere grootheid als een beschrijving van Homerus dit is of een Grieks beeldhouwwerk. Nergens een spoor van grootspraak, van opsmuk of diplomatie—in zijn epos had hij die niet nodig; toen het einde ervan naderde en de kalender verderging, liet de koning hem gaan zoals je een koetsier die je op je bestemming heeft gebracht afdankt,* en, wat beschaamd dat hij hem geen fooi kon geven, overtroefde hij Oostenrijk nog in kolossale ondankbaarheid. Maar Garibaldi was niet eens boos; lachend, met vijftig *scudi* op zak, verliet hij de paleizen van de landen die hij had onderworpen en liet het aan de hovelingen over zijn uitgaven na te tellen en te concluderen dat hij de huid van de beer had bedorven. Laten ze zich maar amuseren—de

helft van de grote taak was vervuld, het kwam erop aan Italië tot een geheel samen te smeden en de witte *crétins** het land uit te jagen.

Garibaldi maakte moeilijke ogenblikken door. Hij laat zich door mensen inpalmen. Net zoals hij wegliep met A. Dumas, laait hij van geestdrift voor Victor Emmanuel*; het tactloze gedrag van de koning bedroeft hem; de koning weet dit en om hem te paaien stuurt hij hem eigenhandig geschoten fazanten, bloemen uit zijn tuin en liefdesbriefjes ondertekend met *sempre il tuo amico Vittorio*.

Voor Mazzini bestaan de mensen eigenlijk niet, voor hem bestaat alleen *de zaak* en daarbij een *bepaalde zaak*; hijzelf bestaat, 'leeft en beweegt' alleen in die zaak. Hoeveel fazanten en bloemen de koning hem ook mocht sturen, hij raakt er niet van onder de indruk. Maar hij zal zich aanstonds solidair verklaren niet alleen met degenen die hij als een goed mens en tegelijk als een leeghoofd beschouwt, maar ook met zijn kleine Talleyrand* die hij helemaal niet voor een goed of ook maar fatsoenlijk man houdt. Mazzini is een asceet, de Calvijn, de Procida van de Italiaanse bevrijding. Eenzijdig, eeuwig door één idee bezeten, eeuwig op zijn hoede en paraat, heeft Mazzini met dezelfde hardnekkigheid en hetzelfde geduld als waarmee hij uit verstrooide individuen en vage strevingen een hechte partij heeft gevormd, ook, na tientallen tegenslagen, Garibaldi en diens leger van een voor de helft bevrijd Italië op de been gebracht en een levende, vaste hoop gewekt op zijn eenwording—nee, slapen doet Mazzini niet. Dag en nacht zien Garibaldi en zijn strijdmakkers tijdens de visvangst of de jacht, bij het slapengaan en het opstaan de magere, treurige hand van Mazzini die op Rome wijst en—daar trekken ze nog heen ook!

Ik heb er verkeerd aan gedaan om in het gedrukte fragment een aantal bladzijden over Mazzini weg te laten; zijn markante gestalte kwam hierdoor niet zo helder tot zijn recht; ik ben toen juist gestopt bij zijn breuk met Garibaldi in 1854 en bij mijn meningsverschillen met hem.* Ik deed dit uit kiesheid, maar ten aanzien van Mazzini doet die wel wat *benepen* aan. Over mensen als hij verzwijg je niets, zij hoeven niet *ontzien te worden*!

Na zijn terugkeer uit Napels schreef hij me een briefje en ik spoedde me naar hem toe. Mijn hart kromp ineen, toen ik hem zag;

ik had weliswaar verwacht hem terneergeslagen aan te zullen treffen, gekwetst in zijn liefde; zijn situatie was in de hoogste mate een tragische en inderdaad zag ik dat hij lichamelijk een stuk ouder was geworden en... geestelijk als verjongd; hij liep me snel tegemoet met zoals gewoonlijk beide handen naar me uitgestrekt en met de woorden: 'Ziezo, eindelijk komt het voor elkaar!...' Er blonk geestdrift in zijn ogen en zijn stem trilde.

De hele avond heeft hij me over de periode verteld die aan de expeditie naar Sicilië voorafging, over zijn relaties met Victor Emmanuel, toen over Napels. In het elan, de liefde, waarmee hij over Garibaldi's overwinningen en heldendaden sprak, lag evenveel vriendschap voor deze als er schuilging in zijn afkeuring van diens goedgelovigheid en gebrek aan mensenkennis.

Onder het luisteren probeerde ik een enkele noot, één enkele klank op te vangen van gekwetste eigenliefde, maar dat lukte me niet; hij was treurig gestemd, maar het was het verdriet van een moeder wier geliefde zoon haar voor een poos heeft verlaten; zij weet dat hij terug zal komen en nog meer: dat hij gelukkig is en dat maakt alles voor haar goed!

Mazzini is vol goede hoop, zijn verhouding tot Garibaldi is beter dan ooit. Met een glimlach vertelde hij hoe, opgehitst door agenten van Cavour, het Napelse gepeupel zijn huis had omsingeld onder kreten van 'Dood aan Mazzini!' Ze hadden het volk namelijk wijs-gemaakt dat Mazzini een 'Bourbonse republikein' was. — 'Ik had toen net een stel van mijn eigen mensen bij me op bezoek, waaronder ook een jonge Rus;* die stond verbaasd dat wij ons gesprek gewoon voortzetten. "Weest u maar niet bang," zei ik geruststellend tegen hem, "*ze zullen mij niet vermoorden, ze schreeuwen alleen maar!*"' —

Nee, lieden van dat slag hoeft u niet te ontzien!

31 januari 1861.

Ik had in Londen niet alleen zo'n haast gemaakt om Mazzini te bezoeken, omdat hij op de allerwarmste en meest daadwerkelijke manier met ons had meegeleefd bij de rampen die mijn gezin hadden getroffen, maar ook omdat ik uit naam van zijn vrienden een bijzondere boodschap voor hem had meegebracht. Medici, Pisacane,

Mezzocapo, Cosenz, Bertani en anderen waren ontevreden met de richtlijnen die ze uit Londen hadden gekregen; zij hielden vol dat Mazzini slecht op de hoogte was van de nieuwe situatie, ze klaagden over de revolutionaire hovelingen die hem naar de mond praatten en de gedachte ondersteunden dat alles voor de opstand gereed was en er alleen nog op het signaal werd gewacht. Zij wensden interne hervormingen en achtten het noodzakelijk dat veel meer de nadruk zou worden gelegd op de militaire aspecten en dat aan het hoofd strategen zouden staan in plaats van advocaten en journalisten. Om die reden verlangden zij dat Mazzini toenadering tot talentvolle generaals als Ulloa zou zoeken, die zich samen met de oude Pepe uit ontevredenheid van alles had gedistantieerd.

Ze hadden mij opgedragen dit alles aan Mazzini over te brengen, gedeeltelijk omdat zij wisten dat hij veel vertrouwen in mij stelde, gedeeltelijk ook omdat mijn positie van iemand die onafhankelijk tegenover de Italiaanse partijen stond maakte dat mijn handen niet gebonden waren.

Mazzini ontving mij als een oude vriend. Eindelijk kwam het gesprek op de boodschap die zijn vrienden mij hadden meegegeven. Aanvankelijk luisterde hij heel aandachtig, al verborg hij niet dat die oppositie hem niet erg aanstond. Maar toen ik van de algemene opmerkingen overging naar details en naar persoonlijke kwesties, onderbrak hij me plotseling met de woorden: 'Zo is het helemaal niet! Geen woord ervan slaat ook maar ergens op!'

'Toch ben ik nog geen zes weken geleden zelf uit Genua gekomen,' merkte ik op, 'en ik heb twee jaren aan één stuk in Italië gewoond, daardoor kan ik veel bevestigen van wat ik in opdracht van uw vrienden aan u moest overbrengen.'

'Dat zegt u, omdat u in Genua was. Wat stelt Genua voor? Wat hebt u daar kunnen opsteken? Hoe een deel van de emigratie erover denkt? Ik weet dat die er zo over denkt, maar weet ook dat die zich vergissen. Genua is een heel belangrijk centrum, maar het is niet meer dan één enkel punt, terwijl ik heel Italië ken; ik ken de eisen van elk gehucht, van de Abruzzi tot de Vorarlberg. Onze vrienden in Genua hebben geen contact meer met de rest van het schiereiland, ze kunnen niet beoordelen waar het behoefte aan heeft en wat de publieke opinie is.'

Ik ondernam nog twee, drie pogingen maar hij was nu al *en garde*, hij begon zich kwaad te maken, antwoordde kortaangebonden... Wat verslagen deed ik er het zwijgen toe: zo'n onverdraagzaamheid was me bij hem vroeger nooit opgevallen.

'Ik ben u erg dankbaar,' zei hij na een ogenblik van nadenken, 'ik moet weten wat onze vrienden ervan vinden, wil graag ieders opinie overwegen en overdenken, maar ermee instemmen of niet is een andere zaak; ik draag grote verantwoordelijkheden, niet alleen tegenover mijn geweten en God, maar ook tegenover het Italiaanse volk.'

Mijn missie was mislukt.

Mazzini vertoefde in gedachten toen al bij zijn 3 februari 1853: voor hem was de zaak besloten, of zijn vrienden het met hem eens waren of niet.*

'Kent u Ledru-Rollin en Kossuth?'

'Nee.'

'Wilt u met ze kennis maken?'

'Graag.'

'U moet ze ontmoeten; ik geef u een paar woordjes voor elk van ze mee. En vertelt u ze dan wat u gezien hebt, hoe u onze mensen hebt achtergelaten. Ledru-Rollin,' ging hij verder, terwijl hij een pen oppakte en aan een briefje begon, 'is de aardigste man van de wereld, maar een Fransman *jusqu'au bout des ongles*, hij is er rotsvast van overtuigd dat Europa zonder revolutie in Frankrijk nooit in beweging komt—*le peuple initiateur*...! Maar waar is dat Franse initiatief nu? Trouwens, ook vroeger stamden de ideeën die Frankrijk in beweging brachten uit Italië of ze kwamen uit Engeland. U zult zien dat Italië een nieuw revolutionair tijdperk gaat inluiden! Gebeurt u niet?'

'Ik moet u eerlijk zeggen dat ik er anders over denk.'

'O ja?' zei hij met een glimlach. 'De slavische wereld soms?'

'Dat heb ik niet beweerd; ik weet niet waar Ledru-Rollin zijn geloof op baseert, maar het is toch heel onwaarschijnlijk dat in Europa een revolutie kans van slagen heeft zolang Frankrijk in die toestand van verstarring blijft waar we het nu in zien.'

'Dus ook u staat nog steeds onder dat *prestige* van Frankrijk?'

'Onder het *prestige* van zijn geografische ligging, ja, zijn indruk-

wekkende legermacht en zijn natuurlijke bondgenoten Rusland, Oostenrijk en Pruisen.¹

‘Frankrijk is ingedut, wij zullen het wakker porren.’

Het enige wat ik nog zeggen kon was: ‘God geve dat u gelijk krijgt.’

Wie van ons op dat oogenblik gelijk had bewees Garibaldi. Elders heb ik al verteld* van mijn ontmoeting in het Westindische Dok, op zijn Amerikaanse schip, ‘The Commonwealth’.

Daar had Garibaldi bij de lunch in gezelschap van Orsini, Haug en mij zich heel vriendschappelijk over Mazzini uitgelaten en toen openhartig zijn mening gegeven over de gebeurtenissen van 3 februari 1853 (het was in het voorjaar van 1854), en daarbij tegelijk op de noodzaak gewezen dat alle partijen samen één militair front moesten vormen.

Diezelfde avond nog ontmoetten wij elkaar weer in een bepaalde woning; Garibaldi was in een gedrukte stemming, Mazzini haalde een nummer van *Italia del Popolo** uit zijn zak en liet hem een artikel zien. Garibaldi las het en zei toen: ‘Ja, knap geschreven, maar zo’n artikel is meer dan schadelijk; ik zeg het openlijk, voor zo’n stuk verdient de journalist of schrijver een flinke afstraffing. Om de meningsverschillen tussen Piemont en ons in zulke sterke woorden op te blazen en dat net in een tijd waarin we maar één leger hebben, dat van de koning van Sardinië! Dit is een overhaasting en node-loze uitdaging die grenst aan het misdadige!’

Mazzini verdedigde de krant, Garibaldi werd nog gemelijker.

Toen hij van boord was gegaan, had hij gezegd dat het die nacht te laat zou worden om nog tijdig in het dok te komen en dat hij daarom in een hotel zou logeren, waarop ik hem had voorgesteld in plaats van in een hotel bij mij te komen overnachten. Dat had Garibaldi goedgevonden.

Na het gesprek met Mazzini slaagde de door een driesd legioen dames ingesloten Garibaldi er door handige marsen en contra-marsen in, uit dat koor te ontglippen; hij liep naar mij toe en fluisterde me in het oor: ‘Hoe lang denkt u nog te blijven?’

‘Wat mij betreft gaan we nu meteen.’

‘O, alstublieft!’

¹ Dit gesprek vond plaats in de herfst van 1852. — A. H.

We namen een rijtuig en onderweg zei hij tegen mij: 'Wat treurig toch en wat spijt het me verschrikkelijk dat Peppo¹ zich zo op sleeptouw laat nemen en fouten maakt, al bedoelt hij het nog zo goed. Ik kon me zoëven niet inhouden: hij vindt het maar wat leuk dat hij zijn discipelen heeft ingeprent Piemont te treiteren. Maar wat als de koning zich straks helemaal in de armen van de reactie werpt, als straks in Italië niemand meer zijn mond open kan doen en ons de laatste steun ontvalt? De republiek, de republiek! Ik ben altijd republikein geweest, mijn leven lang, maar het gaat nu niet om de republiek. Ik ken de Italiaanse massa's beter dan Mazzini, ik heb onder ze geleefd, hun leven gedeeld. Mazzini kent het ontwikkelde Italië, hij heeft invloed op de geesten, maar daar haal je geen leger uit om de Oostenrijkers en de paus te verjagen. Voor de massa, het Italiaanse volk geldt maar één parool: *eenheid en de verdrijving van alle vreemdelingen!* Maar hoe bereik je dat als je het enige sterke koninkrijk van Italië tegen je in het harnas jaagt, het koninkrijk dat zich uit welke overwegingen ook voor Italië wil inzetten en er tegelijk voor terugschrikt? In plaats van het naar zich toe te trekken stoten ze het van zich af en beledigen het ook nog. Op de dag waarop de *jongeman** gaat geloven dat de aartshertogen hem nader staan dan wij, wordt de ontwikkeling van Italië voor een of twee generaties afgeremd.'

De dag erop was een zondag; Garibaldi was met mijn zoon een wandeling gaan maken, liet bij Caldesi diens daguerreotype vervaardigen dat hij mij als geschenk meebracht en hij is toen bij ons blijven eten.

Tijdens de maaltijd riep een door Mazzini gestuurde Italiaan mij even apart. Hij was al van de ochtend af op zoek naar Garibaldi geweest; ik nodigde hem aan tafel uit.

Die Italiaan scheen hem onder vier ogen te willen spreken en ik bood ze mijn studeerkamer aan.

'Ik heb geen geheimen en we zijn hier onder elkaar, spreek dus,' merkte Garibaldi op.

In de loop van het gesprek herhaalde Garibaldi nog eens, ja, tweemaal, wat hij tegen mij had gezegd toen we naar huis reden.

Hij was het in zijn hart volkomen met Mazzini eens, maar ver-

¹ Verkleinwoord voor Giuseppe [Mazzini]. — A. H.

schilde van hem op het punt van uitvoering en middelen. Dat Garibaldi de massa's beter kende, daaraan twijfel ik niet. Mazzini kende als een middeleeuwse monnik één kant van het leven door en door, maar de rest verzon hij er zelf bij; hij heeft lang van zijn ideeën geleefd, van zijn gedrevenheid, maar niet in het licht van de dag; van zijn jonge jaren tot aan zijn grijze haren heeft hij doorgebracht in de junta's der *carbonari*, in een kring van vervolgde republikeinen, liberale schrijvers; hij stond in verbinding met de Griekse *Hetairia* en de Spaanse *exaltados*, hij conspireerde met de *echte* Cavaignac* en met de *valse* Romarino, met de Zwitser James Fazy, de Poolse democratie en met de Moldau-Walachijers... Uit zijn studeerkamer was het dat de van geestdrift laaiende Konarski met zijn zegen naar Rusland trok om daar om te komen.* Dit alles is waar, maar hij heeft nooit enig contact met het volk gehad, met die *solo interprete della legge divina* die tot diep omlaag reikt, dat is, tot in de velden, tot aan de ploeg, met de ruige Calabrische herders, met de lastdragers en bootslieden. Garibaldi aan de andere kant heeft niet alleen in Italië maar overal met dat slag mensen samengeleefd, hij kende hun kracht en hun zwakheden, hun zorgen en hun vreugden—hij wist wat ze op het slagveld waard waren en ook wat je tijdens een storm op de oceaan van ze kon verwachten en hij verstond de kunst zich, gelijk een Bem*, tot een legende te maken; de mensen stelden meer vertrouwen in hem dan in zijn schutspatroon, de heilige Giuseppe...

De enige die niet in hem geloofde was Mazzini.

En kort voor zijn afreis zei Garibaldi: 'Ik vertrek met een bezwaard hart: ik heb geen invloed op hem en voor de zoveelste keer gaat hij voortijdig iets ondernemen!'

Garibaldi had goed geraden: er was nog geen jaar voorbij, of weer waren er twee, drie mislukte opstanden geweest; Orsini werd op Piemonte's grondgebied door de gendarmen van Piëmont gearresteerd, met het wapen in de hand, zo te zeggen; in Rome werd een der centra van de beweging opgerold en aldus is die bewonderenswaardige organisatie waar ik het al eerder over heb gehad, te gronde gegaan. De opgeschrikte regeringen versterkten hun politiemacht; de bandeloze lafaard, de koning van Napels,* nam opnieuw zijn toevlucht tot folterpraktijken.

Dit alles kon Garibaldi niet langer verkroppen en hij liet zijn bekende brief verschijnen: 'Aan deze onfortuinlijke opstanden kunnen alleen krankzinnigen deelnemen of vijanden van de Italiaanse zaak.'

Misschien had die brief beter niet gepubliceerd moeten worden. Mazzini was verslagen en doodongelukkig, Garibaldi had hem een slag toegebracht... Maar dat die brief volledig overeenstemde met wat hij in mijn aanwezigheid en ook tegen mij persoonlijk had volgehouden, daaraan bestaat geen twijfel.

De volgende dag ben ik naar Ledru-Rollin gereden.*

Hij ontving mij allervriendelijkst. Zijn kolossale, imposante verschijning die het zonder detailbeschrijving kan stellen, nam je direct voor hem in door de algemene indruk die hij maakte. Hij was stellig zowel een *bon enfant* als een *bon vivant*. De rimpels op zijn voorhoofd en het grijs aan zijn slapen bewezen dat ook hem zorgen en verdriet niet geheel bespaard waren gebleven. Hij had zijn leven en zijn vermogen aan de revolutie geofferd, maar de publieke opinie is hem ontrouw geworden. Zijn vreemde, bizarre rol in april en mei, zijn slappe houding in de juni-dagen hadden een deel van de Roden van hem vervreemd zonder dat hij de Blauwen nader was gekomen.* Zijn naam, eens een symbool en door de boeren soms verkeerd uitgesproken maar wel degelijk in de mond genomen,¹ was nu minder vaak te horen. Zelfs in Londen smolt zijn partij meer en meer weg, vooral nadat ook Félix Pyat aldaar zijn nering had geopend.*

Ledru-Rollin maakte het zich op de sofa gemakkelijk en begon mij te *haranguer*.

'De revolutie,' betoogde hij, 'kan alleen van Frankrijk uit haar licht uitstralen (*rayonner*). Het is duidelijk dat u, onverschillig uit welk land u komt, allereerst ons dient te helpen, ter wille van uw eigen zaak. De revolutie kan alleen van Parijs uitgaan. Ik weet heel goed dat onze vriend Mazzini er anders over denkt, *hij laat zich door zijn patriotisme meeslepen*. Wat kan Italië uitrichten met Oostenrijk

¹ De keuterboeren in afgelegen streken hielden van *Le Duc Rollin* en vonden het alleen jammer dat hij zo onder de plak van die vrouw zat met wie hij zich had ingelaten, La Martine,* die *Le Duc* op dwaalwegen bracht, maar dat hijzelf *pour le populaire* was. — A. H.

op zijn nek en Napoleons soldaten in Rome? Wat wij nodig hebben is Parijs; Parijs is Rome. Warschau, Hongarije, Sicilië ineen en gelukkig is Parijs paraat—vergist u zich niet!—geheel paraat! De revolutie is een gemaakte zaak—*la révolution est faite: c'est clair comme bonjour*. Ik sta er in gedachten niet eens meer bij stil, ik denk aan de gevolgen, aan hoe wij de fouten van vroeger moeten vermijden.'

In die trant ging hij meer dan een half uur door, tot hij in de gaten kreeg dat hij niet alleen was en niet voor een publiek stond te oren en mij plotseling op de allergeoedmoedigste manier toevoegde: 'U ziet het, u en ik zijn het roerend met elkaar eens!'

Ik had mijn mond niet opgedaan. Ledru-Rollin ging verder: 'En wat het feit van de gematerialiseerde revolutie aangaat—die kant stagneert doordat we gebrek aan geld hebben. Door die jarenlange strijd zijn onze middelen uitgeput. Als ik op dit ogenblik over *honderdduizend* franken kon beschikken—jawel, een miserabele honderdduizend!—dan was overmorgen in Parijs de revolutie uitgebroken, of een dag later.'

'Maar hoe zit dat dan,' merkte ik ten slotte op, 'zo'n rijke natie, volledig paraat en klaar voor de opstand en die zou niet een som van honderdduizend franken kunnen opbrengen, of een half miljoen?'

Ledru-Rollin kreeg een lichte kleur maar ging onversaagd verder: 'Pardon, pardon, u hebt het over *theoretische veronderstellingen*, terwijl ik u de feiten voorleg, de gewone feiten van de dag.'

Dit begreep ik niet.

Toen ik wegging, deed Ledru-Rollin mij naar Engelse gewoonte uitgeleide tot de trap en terwijl hij me nogmaals zijn enorme hand toestak—de hand van een legendarische volksheld—zei hij: 'Ik hoop toch zeker u weer te zien? Het zal me altijd plezier doen. Dus zeggen we *Au revoir*.'

'In Parijs,' antwoordde ik.

'Hoezo in Parijs?'

'U hebt me zo weten te overtuigen dat de revolutie voor de deur staat, dat ik echt niet weet of ik de kans krijg u hier nog een keer te bezoeken.'

Hij keek me wat beduusd aan en daarom haastte ik me eraan toe